

МРНТИ 16.21.47

Ж.Абдрахманова

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің оқытушысы,
филология ғылымдарының кандидаты

Ә.КЕКІЛБАЕВТЫҢ ТІЛДІК ЖӘНЕ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ ӘЛЕМІ

Аннотация. Мақалада белгілі жазушы Әбіш Кекілбаевтың тілдік әлемі, дүниетанымы қарастырылады. Ә.Кекілбаев шығармалары этнолингвистика мен лингвомәдениеттану саласы тұрғысынан құнды зерттеу объектісі болып табылады. Жазушы ұлттық танымның қыр-сырын барынша толық жеткізуге ұмтылған, ұлттың тыныс-тіршілігіне тарихи тұрғыдан келіп, соны өз шығармаларында жан-жақты тарихпен байланыстыра отырып жеткізуге тырысқан.

Тірек сөздер: тілтаным, лингвомәдениеттану, әлеуметтік-мәдени өріс, ұлттық таным.

Ж.Абдрахманова

Преподаватель Атырауского государственного университета
имени Х. Досмухамедова, кандидат филологических наук

ЯЗЫК И МИРОВОЗЗРЕНИЕ А. КЕКІЛЬБАЕВА

Аннотация. В статье исследована взаимосвязь и взаимозависимость языкового мира и национального миропонимания в творчестве писателя Абиша Кекильбаева. Произведения А. Кекильбаева являются ценным объектом исследования с точки зрения этнолингвистики и лингвокультурологии. Писатель стремился максимально полно передать тонкости национального познания, рассматривал жизнь нации с исторической точки зрения, стремился передать ее в своих произведениях, связывая с многогранной историей.

Ключевые слова: лингвистика, лингвокультурология, социокультурное поле, национальное миропонимание.

Zh.Abdrakhmanova

Lecturer of Atyrau State University named after Kh. Dosmukhamedov,
Candidate of Philological Sciences

LANGUAGE AND WORLDVIEW OF A. KEKILBAYEV

Annotation. The article examines the relationship and interdependence of the linguistic world and the national worldview in the work of the writer Abish Kekilbayev. The works of A. Kekilbayev are a valuable object of research from the point of view of ethnolinguistics and linguoculturology. The writer sought to convey the subtleties of national knowledge as fully as possible, he considered the life of the nation from the historical point of view, conveyed it in his works, linking it with the multifaceted history.

Keywords: linguistics, linguoculturology, sociocultural field, national worldview.

Лингвистика мен философиялық ғылымдарда қалыптасқан қағида – тіл мен оның дүниетанымдық қызметінің біртұтастығы. Қоғамның қай сағысында болсын тіл мен ой бірлігінің егіз дамып, өзара байланысып, ұлттық болмысты айқындап, тілде көрініс табуы заңды құбылыс. Кез келген халықтың этномәдени тұрмысын ұлттық тілдің жетегінде, әлеуметтік мәдениеттің ауқымында, дүниетанымын қоғамдық ғылымдар аясында сөз ету мәселесі тіл білімінде этнолингвистика ғылымында қарастырылғанымен, осы құбылыстың қоғамдағы әлеуметтік-мәдени өрісі – лингвомәдениеттанудың еншісіне тиіп отыр. Осының дәлелдерін ұлттық танымның қыр-сырын барынша толық жеткізуге ұмтылған, ұлттың тыныс-тіршілігіне тарихи тұрғыдан келіп, соны өз шығармаларында жан-жақты тарихпен байланыстыра отырып жеткізуге тырысқан белгілі жазушы Ә.Кекілбаевтың шығармаларынан мольнан кездестіруге болады. Сондықтан жазушы шығармалары этнолингвистика мен лингвомәдениеттану саласы тұрғысынан құнды зерттеу объектісі болып табылады.

Дүниетаным – өте күрделі қайшылықты және ежелгі құбылыс. Белгілі қазақ философы І.Ерғали оны былайша анықтайды: «Дүниетаным дегеніміз – адамның дүниеге (әлемге) деген рухани қатынастарының негізі болатын және солардың бәрін жалпылама түрде қамтитын, адам мен әлемнің сан алуан арақатынасын білдіретін ұғым» [1. 181]. Тек белгілі ғалымға қосарымыз ұлттық дүниетаным – әрбір ұлтқа тән әлемді өз тілінде бейнелеумен ерекшеленетін феномен.

Осы мақаланың зерттеу объектісі болып отырған ұлттық дүниетанымның тілдегі көрінісін ойшыл жазушы Ә.Кекілбаев шығармаларынан мысалдар келтіру арқылы дәлелдеуге болады. Бір ғана «дүние» сөзін жазушы «дүдамал дүние», «күдік-күмән дүние», «күмілжіген дүние», «дүние әлі дүрбелен», «қырық құбылған дүние» сияқты «дүние» туралы толғаныстарды, дүниені қабылдаудың, ұғынудың сан қилы тарихи, адами ситуациядағы көріністері бейнеленген концептілік жүйені байқаймыз. Осы ситуациядағы адамдардың көңіл-күйі, яғни психологиялық жағдайы, сенімдері мен күйініштері, қуаныштары жан-жақты көрсетілген. Дүниенің адами-мәдениленген бөлшегі ретінде социумдағы адам өмірі, қоғамның тарихи дамуындағы өзгерістерді, құбылыстарды суреттеуде Ә.Кекілбаевтың жазушылық шеберлігі, тілдік құрал арқылы мольнан жіктеліп көрінетін тұстары оның шығармашылығындағы дүниетанымдық лексиканың топтарын құрайды.

Ә.Кекілбаев өз шығармаларында «дүние» ұғымын кең көлемді аспектіде пайдаланған. Соның ішінде жеке адамның субъектілік ішкі көңіл-күйін объектілікке айналдыратын тұстары да аз емес. Жазушының «Аңыздың ақыры» шығармасында «опасыз дүние», «жарық жалған», «жалған дүние» сияқты тіркестер, бір жағынан, жалпы ұлттық қабылдаудың тілдік формалары болса, екіншіден, бұл жерде олар нақты контекстке ие. Мысал келтірсек, «*Опасыздық*» – *сенімсіздік, сатқындық, яғни бұл дүниеге нық сенімді болуға болмайды, сақтық керек. Әйтпесе, «опасыз дүниенің» тағы бір пұшпағынан өзіңнен гөрі мықтырақ басқа біреудің сыпаң етіп шыға келуі оңай* [2.10]. Осы сөйлемде өзі опасыздықты көп жасаған күдікшіл Әміршінің барлық адамдарға көзқарасы, мүмкін өзінің де соның бір бөлшегі екенін мойындауы болар.

«Жарық жалған» – қарама-қарсы мағынадағы тіркес. Ұлттық дүниетанымда жарық тек қараңғылықтың антонимі емес, абстрактілік, философиялық мағынаға ие сөз. Бұл жерде «жалған» – тек шындықтың қарама-қарсы мәні емес, өткінші, тұрақсыз дүниенің сипаты. Демек, «жарық жалған» – өткінші дүние.

Ал, «Автомобиль» хикаясында махаббаттан жолы болмаған жігіт дүниені кінәлап: «көлігір дүние» – дейді. Өзінің сол сәттегі көңіл-күйін түсінбеген немқұрай адамдар «...*Елемесі бар, Өтемағанбеті бар, Оразымбеті бар – көлігір дүниені енді қайтып көргісі келмейді*» [2,368].

Кейіпкер өзінің екі-үш адамға деген ренішін (тіпті олар тікелей кінәлі болмаса да) бүкіл әлемге деген ренішке айналдырады, одан безгісі келеді. Сондықтан «... *мынау бейшара дәрменсіз дүниені сол талтаңбайлар-ақ табанына салып таптай берсін*», – деп шешеді [2,369]. Біріншіден, осы сияқты психолингвистикалық иірімдер этномәдени контексте іске асырылады. Екіншіден, Ә.Кекілбаевқа тән ұлттық дүниетанымның ерекшеліктері көрініп тұр.

Ә.Кекілбаев өз шығармаларында мифтік танымды бейнелейтін сюжеттерді жиі қолданады. Жазушы шығармаларындағы қазақ дүниетанымның тұрақты элементі болып жиі кездесетін құбылыстың бірі – түс. Түстің қазақ менталитетінде танымдық сипаты ерекше. Сондықтан да ол ауыз әдебиетінде жиі кездесіп, қазіргі жазушылардың шығармаларында да үлкен сюжеттік рөл атқарады. Түс –шындық дүниесімен параллель құбылыс десек, Ә.Кекілбаев шығармасында оның кейіпкерлер тағдырындағы атқаратын рөлі зор.

Мысалы, «Әбілхайыр ханның түс көруі», «Шыңырау» әңгімесіндегі «Еңсептің түсі» немесе «ант беру дәстүрі» сияқты көріністер этностық болмысты айқындайтын мифологиялық танымның әсерінен туындаған деп ойлаймын.

Түске байланысты іс-әрекет, әдетте, екі кезеңнен құралады: а) *түсті көру*; ә) *түстің сырын аштыру (жору)* (курсив біз – А.Ж.).

Ә.Кекілбаев – түсті көруші мен оны жорушының көңіл-күйін, психологиясын ұлттық таным тұрғысынан жан-жақты аша білген философ жазушы. Соның ішінде дәстүрлі дүниетанымда түс жорушылардың құдіреттеріне байланысты «*құмалақ шашу, жсауырын қарау, бал ашу*» сияқты ұғымдарды қолданады.

Жазушы шығармашылығында ол былай суреттеледі: Әбілхайыр ханның келу себебін Тайлан өзінше жорамалдайды: «*Шамасы, мұның құмалақ шашып, жсауырын қарайтын шайқы-бұрқылынан дәметіп келген шығар. Кешелі-берлі арқасы құрыстап жүргізбей жүр еді. Біреу-міреу бал аштыра келеді-ау деп, таң атқалы бері жан-жаққа көзі боталап көп қарап еді. Осыған көрінген зой.*

– *Бал аштырғалы келдің бе, жоқ түс жорытқалы келдің бе? – деді Тайлан*» [4. 235 б.].

– *Түс көру, түс жору* сияқты дүниетанымдық ұғымдар Ә.Кекілбаевтың шығармаларындағы жиі қолданатын көркемдік-мазмұндық әдісі деуге болады. Олай дейтініміз, жазушының шығармаларында екі дүние: шындық, тәндік дүние мен түстік, символдық дүние қатар жүреді.

Ә.Кекілбаев шығармасының тілдік қолданысы, ондағы өзіндік ерекшеліктер ғана емес, жалпы ана тілін қолданушы ретіндегі Ә.Кекілбаев тұлғасы тіл мен дүниетаным тұтастығы тұрғысынан айқындала түспек. Бұл қазіргі орыс тіл білімінде зерттеліп, айтылып жүрген *тілдік тұлға* ұғымымен тікелей байланысты. Бұл әрі кең мағынасында жалпы тілдің тіл ретіндегі жеке тұлғалық ерекшелігін, тіл ретіндегі мүмкіндігін анықтауға, тілдің ұлт тілі ретіндегі өзіндік сипатын нақтылау, әрі жеке тілді қолданушының тілдік байлығын, тілдік қолданысындағы шеберлікті дәлелдеу үшін қажетті тілдік зерттеу бағыты болып табылады.

Сондықтан *тілдік тұлға* тұрғысынан келгенде қазақы тілінің байлығы, сөз қолданысының ерекшелігі мол Ә.Кекілбаев сынды жазушы шығармаларын, оның шығармаларының тілін зерттеу орынды деп білеміз.

Ұлт дүниетанымы тек ойлау сияқты жалпылау ұғыммен қатып қалмайтындығын айта отырып, осы бағыттағы дүниетанымдық лексиканың сипатын, қазақ тіліндегі дүниетанымдық лексикалық қабаттың аталған талаптарға жауап беру сипатын нақтырақ мысалдармен көрсетіп көрейік.

Мысалы, *Ертең қылыш болса, төбесінен аузын арандай ашып тажал төніп тұрған бүгіннің не қажеті бар? Бірақ бүгін мәңгілік болса, ажалсыз болса, кешегілер қайда? Кеше бұнымен тіке тіресіп арыстандай арпалысып жүргендердің көздеріне қалай құм құйылды? Оларды омақастырған тек бұның аяу білмес алмас қылышы ғана ма? Жоқ. Ең алдымен, өздері, өздерінің әлсіздігі. Кеше деген әлсіздіктің екінші аты. Бүгін әлсірей-әлсірей кешеге айналады. Ал бет қаратпас алапат күш бүгін түгілі ертеңнің өзімен белдеседі. Күшітіліктің шын аты - Мәңгілік...*

Мәңгілікпен сол бетқаратпас алапат күш қана тіл табыса алады. атасын танымас алып күштің Мәңгіліктің дәл өзіндей ажалы жоқ. [4. 8].

Осы мәтінде *ертең, бүгін, кеше, мәңгілік* сияқты сөзқолданыстары, біріншіден, ауыспалы мағынада беріліп тұр. Екіншіден, бұл сөздер мәтінге этнопсихологиялық мазмұн үстейді. Үшіншіден, «уақыт» сияқты философиялық категорияны ұлттық дүниетаным мен ұлттық тілдің ерекшелігі тұрғысынан әсірелей, метафоралық тұрғыдан суреттейді.

Ә.Кекілбаев шығармаларының көркемдік ерекшелігін ашып тұрған сөз қолданыстарының бірі – ұлттық-дүниетанымдық лексика. Бұл лексикалық құрылым тарихи шығарма ретінде Ә.Кекілбаев шығармаларының көркемдігі мен мазмұнын, ондағы тарихи дәуірдің болмыс-бітімін, тіршілік-тұрмыс қалпын ашып беруде үлкен қызмет атқарады. Бұл ойға қатысты мифтік дүниетанымның қазақ тіліндегі көрінісін зерттеген Б.Ақбердиеваның мына пікірін де келтіре кетуге болады: «Сөз дегеніміздің өзі тек қана дыбыстардың тіркесуі емес, белгілі бір мағынаның көрсеткіші, ал мағына болса, қатып қалған нәрсе емес, ол да кеңістік пен уақыт аралығында өзгеріп, дамып отырады. Демек, сөз және оның мағынасының дамуы әрбір қоғамдық даму кезеңдеріндегі дүниетанымдық көзқарастарға тікелей байланысты» [5. 12]. Яғни, кез келген көркем шығарма тілінде кездесетін көне немесе тарихи сөздердің, архаизмдердің халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігімен, салт-дәстүрімен байланысты пайда болған өзіндік себептері бар. Ә.Кекілбаев шығармаларындағы ұлттық-дүниетанымдық лексика деп отырған сөздер жиынтығын пайда болу, шығу, қарым-қатынас жасау барысындағы қолданысқа ену себептеріне байланысты бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады. Атап айтқанда, *тарихи дүниетанымдық лексика, тұрмыс-тіршілік негізінде пайда болған дүниетанымдық лексика, діни дүниетанымдық лексика, психологиялық ерекшеліктерге байланысты пайда болған психологиялық дүниетанымдық лексика.* Аталған топтармен қатар жазушының шығармаларында кездесетін ұлттық сипаттағы диалекті сөздердің кездесуіне байланысты *диалектілік дүниетанымдық сөздерді* де бөлек бір топ етіп қарастырған орынды сияқты. Яғни, бірі тарихи дәуірге байланысты қалыптасса, екіншісі күнделікті тұрмыс-тіршілік қажеттілігінен, үшіншілері ұлт дүниетанымындағы адам психологиясына қатысты сөздер ретінде және т.б. себептер нәтижесінде сөздік қорымызға енген ұлттық-дүниетанымдық лексика қабаттары болып келеді.

Бұл ойдан шығатын пікір – Ә.Кекілбаев шығармаларының да, ондағы ұлттық-мәдени, ұлттық-дүниетанымдық мақсатта қолданылған сөздердің халық тарихын, салт-санасын танып-білудегі рөлі ерекше.

Ұлттық дүниетанымдық сөздік қорының күрделі-күрделі дегендеріне жазушы өзінің публицистикалық шығармаларында да мұқият мазмұн береді. Мысалы, «Заманамен сұхбат» жинағында ол: «Рухани жансебілдіктің тұяқ серпер шекарасы – тіл», – дейді. Немесе, өзінің С.Торайғыровка арналған мақаласында: «Ақын көңіл манайынан арзымсыз мінез, аяр қылық, бәтуасыз шындық көрді...», «Көріп жүргені-көңілге азар болмаса, ләззат дарыта алмас дозақы құлық, тозақы тірлік ед». Автор С.Торайғыров заманы болсын, қазіргі заманды суреттесін таза қазақы ұғымдарды немесе теңдеулерді

шеберлікпен қолданады. Қазақ тілінің мүшкіл халін, оның қазақтың рухани өміріндегі маңызын афоризммен суреттейді. «Рухани өлудің ақыры – «тұяқ серпері» – тілдің жойылуы». Ә.Кекілбаев осыны бауыздалған малдың жаны шығардағы соңғы әрекетпен теңестіреді. *«Жансебілділік» – төзімділік, сірі жандылық.* Демек, рухани шыдамның бігер жері – тілдің жойылуы. Міне, осы сияқты сөздік қолданыстарды Ә.Кекілбаев белгілі қайраткерлер заманы туралы сөйлегенде шебер тілін, теңеулерін аямайды. Ұлы күйші Құрманғазыға арналған «Күй тәңірі» атты сөйлеген сөзінде қоғам, адам, әлем туралы көркемдік мәнге толы сөздер айтады: *«дүние әлі дүрбелең; сезім әлі сергелден; адам абыр-жулы; қоғам қобалжулы»* [6. 486].

Осылайша жазушы заманның өтпелі кезеңіндегі жағдайды әлемдегі түсініксіз, тұрақсыздық, көңіл-күйдің бір тоқтамға келмеуі, адамның тосылуы, қоғамның толқуы мағынасында түсіндіреді.

Осы баяндамадан тағы бір үзінді келтірер болсақ, *«...қырық құбылған дүниенің ауанымен кетіп, қырық құйқылжы берсе, құрдымның түбінен шығуы мүмкін»* [6.486].

Дәстүрлі қазақ мәдениетінде жиі кездесетін «қырық» өлиемін бұл жерде Ә.Кекілбаев саяси-әлеуметтік тұрақсыздық мағынасында қолданады және соған еріп кетудің қауіптілігін ескертеді.

Қырық, ауан, құйқылжы, құрдым сияқты қазақы ұғымдағы бірліктер жаңа заманды суреттеуде жазушы қаламынан туындаған ұлттық дүниетанымды беретін концептілер қатарынан саналады.

Тағы бір жерде жазушы: *«Заманғайым болғанмен, заманғайып әлі болмағаны»* [6. 99] деген сөйлем келтіреді. Осы сөйлемдегі *«ғайып»* сөзінің «оқок болу, тылсымдық» сияқты мағынасы түсінікті болғанымен, *«ғайым»* сөзінің мағынасы бізге күңгірттеу.

Сондай-ақ, *жағымсыз, арам саяси тигылдағы* іс-әрекетті жазушы былайша береді: *«Бұл салада оңды-солды мінез шығарып жүрген аймақтарға» әдейі тиіспей, айтқанынан шыға қоймайтындай, қалпақпен басып ала қоятындай, қойдан қоңыр можантопай жерлерді қарастырады»* [6.150].

Немесе, *«Алматы, Сумгайт, Қарабах, Ферғана, Жаңаөзен, Рига оқиғалары – бәрі бір көгеннің қозылары»* [6.197].

Ұқсас саяси-әлеуметтік жағдайда қақтығыстар болған жерлерді қазақ этноұғымдарын жете меңгерген жазушы *байланған қозыларға* теңейді. Ортақ тағдырды билеуші орталық кінәсін бір ауыз малшы қазақтың ұғымымен жеткізеді.

Ә.Кекілбаев қаламынан туындаған қоғамдық ой бағытындағы сөзқолданысы зерттеуші Б.Момынованың еңбегінде жан-жақты талданған. Ғалым Ә.Кекілбаев еңбектерінде қоғамдық-саяси лексиканың молдығымен қоса, оның шебер қолданысын айта келе, «қайраткер ретіндегі Ә.Кекілбаев тілі – аса көркем, публицистикалық стиль жанрларының аясына сыймай, газет тілі заңдылықтарынан шығып, кейбір ресми қасандықты ысырып тастайды», – деп [7. 74], өзіндік баға береді.

Бұл ғалым көзқарасымен дұрыс берілген баға десек, оны жазушының тәуелсіздіктің қадірін білуге шақырған мына сөздерінен көруге болады: *«Бағалай білмегенге бақ тұрмайды, қуана білмегенге құт қонбайды; табына білмеген қауымға пайғамбар бітпейді, бағына білмеген қауымға басшы бітпейді; бірлік содан азып, береке содан тозады. Ол екеуі жоқ жерде тәуелсіздіктің тасы өрге домаламайды. Ал егер тәуелсіздігімізді тәрк етер болсақ, онда бізді кешегілердің киесі ұрып, ертеңгілердің қарғысы атады»* [6. 499].

Қазақтың классикалық шешендік өнері стилімен айтылған бұл сөздер «тілдік тұлғаның», Б.Момынова жан-жақты зерттеген кең тынысты жазушының ғана қаламынан шығуы мүмкін.

Қорыға келгенде, ұлттық тіл мен ұлттық дүниетаным тұтастығы идеясы этнолингво-мәдениеттану позициясынан Әбіш Кекілбаев шығармашылығына байланысты мынандай тұжырымдар жасауға болады:

– ұлттық дүниетанымдық сөздер көркем шығарма мәтінінің көркемдік мәнін ашып тұратын тілдік бірліктер ретінде кездеседі, яғни Ә.Кекілбаев шығармаларында көркемдік мән мен ұлттық дүниетаным сабақтас болып келеді;

– Ә.Кекілбаевтың публицистикалық ой-толғамдарының көркемдік сипатын айшықтайтын – дүниетанымдық сөзқолданыстар қазақ тілінің тарихи уақыт пен кеңістіктегі мол қорынан хабар береді және заманауи оқиғаларды, тарихи-әлеуметтік, саяси жағдайларды суреттеудегі ұлттық дүниетанымдық лексикалардың өміршеңдігін, мол тілдік әлеуетін көрсетеді;

– Ә.Кекілбаев шығармаларында кездесетін дүниетанымдық лексиканы тарихи дүниетанымдық лексика, тұрмыс-тіршілік негізінде пайда болған дүниетанымдық лексика, діни дүниетанымдық лексика, психологиялық дүниетанымдық лексика, диалектілік дүниетанымдық сөздер сияқты бірнеше топтарға айыруға болады. Оның өзі ұлттық тіл мен дүниетанымды келер ұрпақ үшін сақтау және дамыту үлкен мәселе болып отырған қазіргі жаһандану жағдайында жазушы шығармаларының ұлттық тіл тұрғысынан әрі этномәдени жағынан маңызын, құндылығын арттыра түсері сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Ерғали И.Е. Философия как духовная деятельность. Астана, 2003. – 283 с

[2] Кекілбаев Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. Алматы: Өлке, 1999. 1-12 т.т. 1 т. – 92 б.

[3] Сонда. 4 т. – 106 б.

[4] Сонда. 3т. – 115 б.

[5] Ақбердиева Б. Лексика-фразеологиялық жүйедегі мифтік-танымдық құрылымдар (Қазақ тілі материалдары бойынша): филол. ғыл. канд. дисс. Алматы, 2000. 114 б.

[6] Кекілбаев Ә. Заманмен сұхбат. Алматы, 1996. 592 б.

[7] Момынова Б. Газет лексикасы (Жүйесі мен құрылымы). Алматы: Арыс, 2003. 228 б.